

بررسی کشف المطالب منسوب به اعتماد السلطنه و دیگر ابزارهای بازایی اطلاعات در یک نسخه قرآن متعلق به سال ۱۳۱۳ هجری قمری

مرتضی کوکی

چکیده

بازایی هر چه سریع‌تر و دقیق‌تر اطلاعات، آرمان بزرگ همه کتابداران است. برای دسترسی به این آرمان، ابزارهایی توسط کتابداران به وجود آمده که نمایه‌ها نمونه‌هایی از آن‌ها هستند. نمایه‌ها که اکنون به کمک کامپیوتر حالت پیشرفته‌ای یافته‌اند در سنت کتابشناسی و کتابداری شرقی متأثر از اسلام، دارای قدمت هستند و حتی نمونه‌هایی پیشرفته از آن‌ها با عناوین کشف المطالب، کشف الآیات و غیره که به دلیل جایگاه والای قرآن در جوامع اسلامی به وجود آمده‌اند سال‌هاست که مورد استفاده قرار می‌گیرند. آن‌چه که در زیر می‌آید بررسی نمایه‌ها و جدول‌های قرآنی متعلق به سال ۱۳۱۳ است که در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار توسط محمدخان صنیع‌الدوله (اعتماد السلطنه) چاپ شده. هدف این نوشته ضمن بررسی انتقادی کلیه جدول‌های مندرج در این قرآن، نشان دادن این نکته است که آن‌جا که علاقه و اهمیت به هر دلیلی مطرح بوده، آن‌چنان که در مورد قرآن مطرح بوده و هست ابزارهای بازایی بسیار پیشرفته‌ای در شرایطی به وجود آمده‌اند که حتی شاید تصویری نیز درباره فناوری‌های پیشرفته کنونی وجود نداشته است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، کشف المطالب، کشف الآیات، اعتماد السلطنه

مقدمه

قرآنی که در این نوشته مورد بررسی قرار خواهد گرفت با «کلام حضرت عزت در عهد دولت ... ناصرالدین شاه قاجار ... و این بنده در کاه عبدالباقی بن احمد بن تفرشی به حلیه طبع» رسانیده شده است. در انتهای صفحه ماقبل آخر، این جمله به چشم می‌خورد: «بتوفیق الله و حسن تأییده این نسخه شریفه کشف الآیات در عشر ثانی شهر شعبان المعظم سنه ۱۳۱۳ شرف اختتام پذیرفت...» که نشان می‌دهد تاریخ چاپ این نسخه به همان سال برمی‌گردد. چاپ کتاب، به نظر سنگی می‌آید و نوشته آن، دستنویس است. هر چند آن چه که در این نوشته بیشتر مورد بررسی قرار می‌گیرد جدول‌های کشف المطالب و کشف الآیات و غیره است، اما به دلیل این که نگارنده متن حاضر ناچار است در مواردی برای توضیح جدول‌ها به خود متن کتاب استناد نماید، توضیحاتی درباره این متن، ضروری به نظر می‌رسد: همانند سبک نگارش آن عصر، حرف «گ» در همه جا «ک» نوشته شده است. مثلاً در اولین نقل قول بالا، کلمه «بارگاہ»، «بارکاه» نوشته شده است. در فهرست کشف المطالب، مدخل‌هایی که با حرف پ آغاز می‌شوند تحت حرف «باء فارسی» آمده‌اند. در این فهرست، حروف «ج» و «ژ» وجود ندارند و مدخل‌هایی که با حرف «گ» آغاز می‌شوند تحت حرف «الگاف ف» (حرف «ف» دوم به معنای «فارسی») آمده و همگی با حرف «ک» شروع شده‌اند. بنابراین، در نقل قول‌های مستقیمی که در این نوشته خواهند آمد کلماتی که با این حروف نوشته شده‌اند در قلاب، تصحیح نخواهند شد. حرف «آ» نیز بسیار به ندرت به کار برده شده؛ مثلاً «قرآن» همواره «قران» (با الف مقصوره) آمده است.

از آن جا که متن، مربوط به بیش از یک قرن پیش می‌باشد، یا شاید به دلیل این که مربوط به قرآن است، در آن از علامات اعراب، بسیار استفاده شده؛ بدیهی است که به کار بردن این نشانه‌ها در نقل قول‌ها کاری بسیار دشوار است.

به دلیل قدیمی بودن متن، کلمات بعضاً به طرز غیر عادی به هم چسبیده‌اند و خواندن متن را اندکی دشوار می‌سازند. استفاده فراوان از کلمات عربی نیز بر دشواری متن افزوده است. بنابراین، هر چند که تلاش می‌شود تا حد ممکن در نقل قول‌ها پایبندی به

کلمات و نشانه‌ها رعایت شود، اما رعایت اعراب به همان اندازه متن اصلی، و نیز تصحیح حروف «پ» و «گ» ممکن نیست و نگارنده امیدوار است با این توضیحات، از آتهام عدم رعایت امانت در نقل قول‌ها مبرا شود.

توضیح دیباچه درباره کشف‌المطالب و چگونگی کار با آن

در صفحه دوم از دیباچه کتاب درباره چگونگی پدید آمدن کشف‌المطالب این

نسخه از قرآن، توضیحاتی آمده که ذکر آن در این جا لازم به نظر می‌رسد:

روزی در محضر ... حاجی علیخان اعتمادالسلطنه محمد حسن خان اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات و دارالترجمه خاصه همایونی و غیرها دامت افاضته از سور و آیات مبارکات قرآنی و صور و معانی آن سخن میرفت گفتند مردم مغرب زمین خاصه حکماء فرنک که امروز بخواست خدا چراغ عقلشان روشن شده و مشام فضلشان بفوایح روایح معارف معطر کشته از کتاب مسطور جلت کلمته بانحاء مختلفه بهره می‌برند و از این خوان نعمت مائده‌ها می‌خورند که ذائقه ما مسلمانان که اولی به انیم کمتر چشیده و نادر در آن الاء الهیه دیده از جمله چون آیات بینات قرآن مشتمل بر تمام مطالب لاهوتی و جبروتی و ملکوتی و ناسوتی است آنها ایه‌های شریفه متعلقه بیک مطلب و موضوع را که هر ایه در موضع و سوره ذکر شده یکجا جمع کرده و فصول و ابوابی ترتیب داده از این راه فائده کلی از کتاب الله حاصل میکنند مثلاً شخص می‌خواهد بداند چند ایه در موعظه و حکمت بفنونها یا در تاریخ و قصص بغصونها از ذکر انبیاء و فرستادگان حضرت کبریاء سلام الله علیهم و حکماء و ملوک و غیر هم همچنین در احکام اصول و فروع دین از قبیل صوم و صلوة و زکوة و فلان و فلان در کلام نظام معجز ملک علم است فوراً از روی فهرست باب و فصل متعلق به مطلب و موضوع منظور خود را پیدا می‌کنند و هر چه ایه در آن باب هست اناً قراءت می‌نماید و مقصودی که دارد حاصل می‌شود جمعی متأسف شدند که واقعی ما مسلمانان که قرآن کتاب دینی ما است چرا چنین کاری نکرده‌ایم و اسباب این سهولت و فائده را فراهم نیاورده‌ایم ما اگر بخواهیم بدانیم چند ایه مبارکه در باب حج در قرآنست جز اینکه

از اول تا آخر را قرائت کنیم دسترس به این معلوم نداریم پس جای آن دارد که بگوئیم اهمال کار و شرمساریم.

جناب مستطاب اجلّ معظمّ دام اقباله فرمودند من این کار از روی ترتیب یکی از علماء مغرب می‌ساختم و انساخته را می‌پرداختم فهرست و جدولی ترتیب میدادم و در آن باز مینمودم که در باب هر مطلب و موضوع چند ایه شرف نزول ارزانی داشته و هر ایه در کدام سوره است تا به اسانی همه کس بدانند ایه چندم از سوره چندم در باب صوم است و ایه فلان در سوره فلان در صلوة و قس علی ذلک خمس و ذکوة و حج و جهاد و اخلاق و احکام و غیرها فی الحقیقه کشف‌المطالبی برای قران مجید و کتاب کریم ترتیب میدادم اگر از طعن طاعن و لوم لائن ایمن بودم حاضرین گفتند شما که در قران چیزی کم و زیاد نمیکنید اگر کسی اسباب تسهیل پیدا کردن ایه یا سوره یا مطلبی از قران را فراهم آورد کناهی نکرده و کار خلاف شرعی مرتکب نشده البته از این کار تن‌نزدید که نفع آن عظیم است کشف‌المطالب برای کلام ملک علّام نوشتن بهر نحو که باشد نه بدعت است نه ضلالت نه کفر نه جهالت جناب جلالت ماب معظمّ اعتماد السلطنه زاد توفیقاته دامن همت بر کمر زده این کار بزرگ کردند و کوی سعادت‌ی از میدان بردند و این اثر جلیل را بر سایر مآثر فاخره عهد فیروزی مهد همایون... ضمیمه کردند و چون حاضر و آماده شد و کاردانان دیدند این مجموعه مجموعه فواید است و سفینه و کنجینه موائد و عوائد موفق به توفیق سبحانی و مؤید به تأیید ربّانی سر کار جلالت آثار معتمد السلطان آقای میرزا عبدالباقی خان سرهنک و فراشخولت همایونی ابن مرحمت و غفران پناه میرزا احمد نفرشی و فقه الله لمرضاته قرانی با کشف‌الآیات طبع نمودند و آن کشف‌المطالب را هم بر آن افزودند و راه این سعادت‌را پهای خلوص و عقیدت پیمودند.

آن‌گونه که از عبارات بالا بر می‌آید شخصیتی که مسئولیت تهیه کشف‌المطالب را بر عهده می‌گیرد کسی نیست جز «محمد حسن خان اعتمادالسلطنه» وزیر انطباعات دربار ناصرالدین‌شاه که به نوشته فرهنگ معین دارای تألیفات متعددی نیز بوده است (معین، ۱۳۶۲. ج. ۵). همچنین از سخنان «اعتمادالسلطنه» چنین بر می‌آید که پیش از او چنین

کشف‌المطالبی در ایران وجود نداشته و او به پیشنهاد کسانی که نام همه آن‌ها در دیباچه قرآن برده نشده مسئولیت تهیه کشف‌المطالب را بر مبنای «ترتیب یکی از علماء مغرب زمین» به عهده گرفته و تصمیم داشته که آن ساخته را پردازد و برای آن، فهرست و جدولی ترتیب دهد. به این ترتیب شاید «اعتمادالسلطنه» را بتوان نخستین مبدع کشف‌المطالب، حداقل از این نوع به حساب آورد.

روش استفاده از کشف‌المطالب هم در همان دیباچه به شرح زیر توصیف شده

است:

اینک برای توضیح کوئیم هر کس بخواهد از این کشف‌المطالب منتفع و محتظی گردد راه آن چیست و مفتاح آن کدام است.

مثلاً می‌خواهیم بدانیم چند ایه مبارکه راجع بوجود و صفات و اسماء حضرت باری‌تعالی یعنی علم الهیات اخص که علم به لاهوت و جبر و تست نازل شده رجوع می‌کنیم به فهرست در انجا مینویسد باب اول در وجود و صفات و اسماء باری‌تعالی یعنی علم الهیات اخص که علم بلاهوت و جبر و تست بر بیست فصل و هزار و صد و چهارده ایه فصل اول ذکر وجود باری جل ذکره بیست و پنج ایه و باید دانست که جدول اول از جداولی که نمونه آن در حاشیه ساخته شده مخصوص اسامی سور مبارکه است و سه جدول دیگر که در یسار آن رسم شده عدد ایات باهراتست و هر ایه که صدر آن شامل مطلب منظور است حرف (ص) جلو عدد نوشته شده و اگر وسط ایه دلالت دارد حرف (و) بر عدد مقدم است و اگر ذیل ایه دال بر آنست حرف (ذ) مسطور است و بر این قیاس است باقی مخفی نماند که این کشف‌المطالب را فهرستی است از روی حروف تهجی که هر مطلب را در این کشف‌المطالب بخواهند پیدا کنند از روی آن فهرست پیدا می‌کنند مثلاً هر وقت بخواهند بدانند ذکر حضرت نوح در کدام صفحه شده رجوع به حرف ن مینمایند مقصود حاصل میشود.

در سطور بعدی درباره جدول‌های این کشف‌المطالب توضیح داده خواهد شد. اما

پیش از آن بجا است چگونگی اعلام حق مؤلف نیز در این دیباچه بررسی شود:

... نیز پوشیده نباشد که حقّ طبع این مجموعه مبارکه تا بیست سال مخصوص سرهنک مشارالیه است و احدی اذن ندارد که به این کار اقدام کند و هر کس جسارت نماید از طرف وزارت جلیله انطباعات مورد مؤاخذه سخت خواهد بود و اگر کسی در بلاد خارجه اینکار کند به لعن خدا و نفرین انبیاء و ملائکه گرفتار شود چه ستم بر بانی این بنای رفیع کرده است و آنچه برده از راه ظلم برده الا لعنة الله على القوم الظالمين والسلام.

جدولی که در بالا مورد اشاره قرار گرفته و در حاشیه ساخته شده به شرح زیر است:

سور آیات			
۱۶ ذ	و ۱۰۷	ص ۱۶۰	رعد ۱۳
و ۲۰	ص ۱۹	ذ ۱۸	حج ۲۲

نخستین نکته‌ای که درباره این نمونه از جدول باید ارائه کرد این است که ردیف اول جدول، اشتباه است؛ مانند ردیف دوم جدول، در ردیف اول، آیه‌ها باید از سمت راست به چپ، به ترتیب از کم به زیاد مرتب شوند. دومین نکته این است که در جدول کشف‌المطالب اصلی همیشه از حروف «ص» و «و» و «ذ» استفاده نشده است. جدولی که نمونه آن در بالا آمده، در ۴۷ صفحه با عنوان جدول سوّم کشف‌المطالب آمده است. جدول اول کشف‌المطالب با عنوان «فهرست ابواب و تعداد فصول کشف‌المطالب» جدولی است یک صفحه‌ای که دارای چهار ستون و بیست ردیف است. در زیر، بخشی از جدول به نمایش گذاشته می‌شود:

بسم الله الرحمن الرحيم			
عدد	ابواب	صفحات	فصول
۱	در وجود و صفات و اسماء حضرت باریتعالی	۱	بیست فصل
۲	ذکر خصایص حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله	۶	نه فصل
...

در جدول بالا، «عدد» به معنای ردیف است. «ابواب» به باب‌هایی که در جدول سوّم

یا جدول اصلی آمده‌اند اشاره دارد و «فصول» نشان می‌دهد که مثلاً در باب مربوط به «در وجود و صفات و اسماء حضرت باریتعالی» بیست فصل وجود دارد و در باب «ذکر خصایص حضرت ...» نه فصل به این مطلب اختصاص داده شده. «صفحات» نیز نشان‌دهندهٔ صفحه‌ای است که در آن، یک باب آغاز شده است. به این ترتیب مشخص می‌شود که یکی از راه‌های یافتن اطلاعات از کشف‌المطالب، جستجوی موضوعی به وسیلهٔ شاخص کلی «باب» در جدول بالا است. در این جدول، هجده باب وجود دارد.

جدول دوم مربوط به کشف‌المطالب، جدول «فهرست کشف‌المطالب بترتیب حروف تهجی» است. این جدول دارای شش صفحه و هر صفحه آن دارای چهار ستون دوتایی است. هر یک از ستون‌های چهارگانه از دو ستون تشکیل شده که عبارت‌اند از: «مطالب» و «صفحات». بخشی از ابتدای این جدول به شکل زیر است:

فهرست کشف‌المطالب به ترتیب حروف تهجی

مطالب	صفحات
آدم	۱۴
آدمیت	۴۱
ازادکی	۳۹
ازار	۴۰
...	...

شایان ذکر است که در این جدول از نوعی ارجاع «نگاه کنید به» استفاده شده است. در حاشیهٔ سمت راست و بالای اولین ستون دو ستونی، نوشته‌ای در قالبی لوزی شکل وجود دارد که محتوای آن چنین است: «بدان که مطالبی که فصل و باب ندارد بمناسبت مقام در ضمن مطالب مبوته [؟] دیگر ذکر شده مثل فیل و ابره در ابابیل و امام در ابراهیم». این ارجاعات در جدول فوق به صورت جدول صفحه بعد است:

مطالب	صفحات
ابرهه	در ابابیل
...	...
امام	در ابراهیم
...	...
فیل	در ابابیل

در مواردی در این ارجاعات، از حرف اضافه «در» استفاده نشده است؛ مانند:

بابل	سحر
برقع و خمر	زنان
ترک محاربه	ماه حرام
جالوت	داود
جامع	مساجد

و غیره که به نظر نمی‌رسد اشکالی جدی در بازیابی اطلاعات ایجاد کند.

جدول دوم می‌تواند بازیابی اطلاعات را به صورتی اخصّ از جدول اول انجام دهد و به نظر می‌رسد برای کسانی که دارای تخصص موضوعی لازم برای استفاده از جدول اول نیستند، کاربرد دارد. جدول اول را می‌توان با فهرست مندرجات یک کتاب و جدول دوم را با نمایه انتهایی همان کتاب مقایسه کرد. جدول سوم یا جدول اصلی کشف‌المطالب در هر یک از ۴۷ صفحه خود دارای سه ستون مجزا است که هر یک از این ستون‌ها به نوبه خود دارای چهار ستون هستند. در این ستون‌ها، ابوابی به شرحی که در جدول یک آمده وجود دارند و در زیر هر باب، محتوای موضوعی آن باب و تعداد فصول و نیز تعداد آیه‌های موجود در آن باب ذکر شده است. بخشی از ابتدای یک ستون چهارستونی در جدول سوم، در صفحه بعد آمده است:

شکل ۱. کشف‌المطالب

ایات				سور	
باب اول					
در وجود و صفات و اسماء حضرت باری تعالی یعنی علم الهیات اخص که علم بلاهوت و جبروتست					
مشمول بر بیست فصل و هزار و صد و چهارده ایه					
فصل اول					
ذکر وجود حضرت باری جل ذکره بیست و پنج ایه					
۴	۳	۲	۱۳	رعد	
		۱۸	۲۲	حج	
...	
فصل دوم					
در وحدت باری عز اسمہ صد و هشتاد ایه					
۱۵۸	۲۰۶	۱۱۱	۱۶۰	۱۱۰	بقره ۲
۱۶	۴		۱		آل عمران ۳
فصل سیم					
در صفات جمالیه و جلالیه پرودکار جل جلاله					
			۱۴		بروج ۸۵
			۴۷		آل عمران ۳
...

اگر چه تلاش شده که در ستون اول از سمت راست، سوره‌ها به ترتیب توالی آن‌ها در قرآن ارائه شوند، اما روشن نیست چرا برخی اوقات این نظم رعایت نشده است. مثلاً در فصل سوم، سوره بروج که سوره هشتاد و پنجم است پیش از آل عمران که سوره سوم می‌باشد آمده است. همچنین مقایسه این جدول با متن قرآن، نشان می‌دهد که در مواردی در تعیین صفحات مربوط، اشتباهاتی ولو اندک رخ داده است.

بررسی جدول‌های دیگر مندرج در این قرآن

اگر چه هدف اصلی این نوشته، بررسی کشف‌المطالب منسوب به «اعتماد السلطنه» است، اما بررسی جدول‌های دیگری که در این قرآن وجود دارند، بویژه کشف‌الآیات آن که نکاتی مربوط به مهار واژگان و برگه‌آرایی در آن رعایت شده، می‌تواند سودمند باشد. در زیر، این جدول‌ها به ترتیب ارائه در قرآن و به طور مختصر توضیح داده می‌شوند. جدولی که بلافاصله پس از کشف‌المطالب آمده، جدولی است با عنوان «فهرست سور قرآنی و مورد نزول و ترتیب آن و عدد آیات و کلمات و حروف سور بنهج تحقیق و تدقیق در این صفحات مسطور و ومجدول است». این جدول در سه صفحه آمده و هر صفحه آن شامل دو جدول شش ستونی است. در زیر بخشی از این جدول به نمایش گذاشته می‌شود:

شکل ۲. فهرست سور قرآنی و مورد نزول و ترتیب آن و عدد آیات و کلمات و حروف سور بنهج تحقیق و تدقیق

السوره	المکی و المدنی	الایات	الکلمات	الحروف	النزول
فاتحة الكتاب ۱	ک م	۷	۲۵	۱۲۳	فاتحه بعدها بقره
سورة البقره ۲	م	ف ۲۸۶ ب ۲۷۸	۶۱۲۱	۲۰۵۵۰۰	الانفال ثم
...
سورة الانعام ۶	بین المدنیین	ف ۱۶۵ ب ۱۶۶	۳۰۵۳	۱۲۴۲۲	الصافات ثم
...
سورة الرعد ۱۳	ک و قیل م	ف ۴۳ ب ۴۵	۷۰۵	۳۵۰۶	الانبياء ثم
...
سورة الناس ۱۱۴	ک	۶	۲۰	۸۰	

جدول بالا ترتیب نزول آیات قرآنی و تعداد آیات، کلمات، و حروف هر سوره را نشان می‌دهد. آخرین ستون هر ردیف نشان می‌دهد که کدام سوره، پس از سوره مورد

اشاره در آن ردیف، آورده شده است. در ستون دوّم، مکی و مدنی بودن هر سوره مشخص شده و سوره «الانعام»، ظاهراً بین دو شهر مکه و مدینه نازل شده و سوره «الرّعد» مکی است اما همچنین گفته می‌شود که مدنی است («و قیل» در عربی به معنای «و گفته می‌شود» است). به این ترتیب، سوره «النّاس» که سوره صد و چهاردهم قرآن است، آخرین سوره قرآن به شمار می‌رود.

جدول بعدی، جدول فهرست سور است که در حقیقت، فهرست مندرجات این قرآن است. این جدول در دو صفحه قرار دارد و هر صفحه آن از دو ستون تشکیل شده و هر یک از این دو ستون به نوبه خود به پنج ستون تقسیم شده. بخشی از این جدول به صورت زیر است:

بسم الله الرحمن الرحيم				
فهرست سور				
عدد سور	اسماء سور	عدد آيات سور	مورد نزول	عدد صفحات
۱	فاتحة الكتاب	۷	مدنیّه	۱
۲	البقره	۲۸۶	مدنیّه	۲
۳	آل عمران	۲۰۰	مدنیّه	۵۳
...
۱۱۴	النّاس	۶	مکیّه	۴۳۴

در جدول بالا، «عدد سور»، ردیف و «عدد صفحات»، شماره صفحه‌ای است که هر سوره در آن آغاز شده است. تفاوت این جدول با جدول پیشین در این است که جدول پیشین، سوره‌ها را به ترتیب نزول آن‌ها مرتب کرده، ولی این جدول آن‌ها را به همان ترتیبی که در قرآن‌های کنونی یافت می‌شوند ارائه کرده است. همچنین، این جدول در مورد تعداد آیات سوره‌ها و محل نزول آیات، نسبت به جدول پیشین از قطعیت بیشتری برخوردار است.

در پایین حاشیه چپ صفحه دوّم این جدول، جدول کوچکی که به طور ناقص چاپ شده است تعداد آیه‌ها و سوره‌های قرآن را همراه با مجموع آن‌ها نشان می‌دهد. این جدول بدین شرح است:

آیات	اعلان	سور
۴۷۴۸	مکّیات	۹۵
۱۴۸۸	مدنیات	۱۹
۴۲۳۶	جملتان	۱۱۴

شایان ذکر است که تعداد آیه‌های مکی و مدنی که در جدول بالا ذکر شده با جدول اصلی نمی‌خواند. کلمه «جملتان» به معنای «جمع کل» است. آخرین جدول در این گروه جدولی است که در آن، بیست و سه سال بعثت پیامبر اسلام به تفکیک هر سال ارائه شده. سال‌ها به مکی و مدنی تقسیم شده‌اند، نام هر سال ذکر شده و سوره‌های نازل شده در هر سال، به ترتیب، نام برده شده‌اند. این جدول در یک صفحه ارائه شده و دارای پنج ستون است. بخشی از این جدول در زیر ارائه می‌شود:

<p>مخفی نماناد چون در مدّت بیست و سه سال از ابتداء بعثت سیّد ابرار تا وفات ان بزرگوار قرآن عظیم الشّان نازل شده و ان حضرت سیزده سال از این مدّت را در مکه معظمّه و ده سال را در مدینه منوره تشریف داشته سوری که در مکه نازل شده سور مکیه و سوری که در مدینه شرف نزول یافته سور مدنیّه گفته‌اند و هر یک از سنوات مکیه و مدنیّه را اسمی مخصوص و نزول سور را در این سنوات ترتیبی معین است که در ذیل این صفحه ذکر شده</p>	
اسماء سنوات مکیه	سور مکیه
سال اوّل سنّه افتتاحیه	(فاتحه) (ناس) (فلق) (اخلاص) (تبت) (نصر) (کافرون) (کوثر)
...	...
...	...
سال سیزدهم سنّه هودیه	(هود) (یونس) (اعراف) (انعام)

نظیر همین جدول در نیمه دوم همان صفحه وجود دارد که سوره‌های مدنی را با همان ترتیب بالا ارائه کرده است:

اسماء سنوات مدتیّه	سور مدتیّه
سال اوّل سنّه هجریه	(قدر) (تغابن) (مناققون) (جمعه)
...	...
...	...
سال دهم سنّه وداعیه	(آل عمران) (مآئده)

در کنار هر سال و در انتهای ردیف مربوط، تعداد سوره‌های نازل شده در آن سال در خارج از جدول نوشته شده. اما معلوم نیست چرا تعداد سوره‌ها در این جدول، ۱۱۳ است.

کشف الآیات

کشف الآیات این قرآن در ۱۲۸ صفحه ارائه شده که صفحه اوّل از این تعداد، به «مفتاح کشف الآیات و قواعد آن» اختصاص دارد. در زیر، بخش‌هایی از این مفتاح عیناً نقل می‌شود تا نکات کتابدارانه آن برای خوانندگان روشن شود.

مفتاح کشف الآیات و قواعد آن

بسم الله الرحمن الرحيم

... اما بعد باید دانست که اعداد فارسی صریح عدد سور قرانست و ارقام هندسه بعد از ان عدد ایات ان سوره است و ذکر عدد هر یک از ایه و سوره به ترتیب و نظم طبیعی است و در وضع و ترتیب کلمات صورت ظاهر ان ملحوظ نشده بلکه ماده انرا بطریقی که در کتاب لغت است مراعات نموده اما قاعده و ترتیب ان اولاً باید دانست که صورت ظاهری کلمات ملحوظ نشده بلکه مواد ان بطریق کتب لغه ملاحظه شده پس هرگاه حرف اوّل ماده کلمه همزه باشد انرا در باب الألف رجوع نمایند و اگر حرف اوّل باء باشد در باب الباء و هکذا در حروف دوّم و سیّم کلمه هم بر ترتیب حروف تهجی

نشود و حروف نفی مانند لا و لم هرگاه مرکب با حرف استفهام شوند مانند الا افلم اولم بسبب این نحو از ترکیب در حرف الف ضبط شده و در کتب لغت نیز این نظم پسندیده است و صورت کلمه من که میتواند که استفهامیه باشد یا موصوله میان این دو حالت نیز تمیز نیافته و یکسان است جمیع صور ان و اما صورت ما که میتواند که نافی باشد و میتواند موصوله باشد تمیز هر یک جداگانه داده شده و همین تمیز در صورتیکه مرکب شده باشند با کلمه و حروف دیگر مثل و ما و فما نیز داده شده و کلمات مرکبه که حرفی از اخر جزء دوّم حذف شده باشد مثل ممّ و عمّ و لم در باب غیر محذوف ان ذکر شده یعنی در ممّا و عمّا و لهما و هرگاه کلمه در ایه زیاده از یکی باشد پس اگر در دو موضع ایه باشد بحرف م که علامه مکرّر است یا بلفظ مکرّر اداء میشود و اگر در سه موضع از ایه باشد بعلاّمه [این نشانه را نمی‌توان تولید کرد. نگارنده] یعنی مکرّر سه دفعه و بر همین قیاس تاملی که علامه مکرّر بودن ده دفعه است و چون از ده بگذرد بلفظ صریح نوشته خواهد شد مثل اینکه مکرّر یازده مرتبه یا دوازده مرتبه و این در قرآن بسیار نادر است و هرگاه کلمه مشترک باشد میان علم و غیرعلم مثل لفظ صالح که هم علم است و نام پیغمبر است و اسم فاعل و وصف است بمعنی نیکوکار میان این دو هم در مواضع خود تمیز داده که در کجا اسم است و در کجا وصف و این کتاب نامیده شده است «بنجوم القرآن فی اطراف الفرقان و من اللّه الاستعانه و علیه التکلان»

با نگاهی به نوشته بالا نکاتی چند را می‌توان دریافت:

یک دستورنامه نسبتاً مفصل بر گه‌آرایی در این صفحه ارائه شده است، به گونه‌ای که احتمالاً می‌توان بسادگی، هر شناسه‌ای را در این کشف‌الآیات پیدا کرد. تلاش شده که این دستورنامه حتی الامکان با کتاب (های) لغات آن زمان که نام برده نشده مطابق باشد.

مهار واژگان در این کشف‌الآیات رعایت گردیده، زیرا تلاش شده از شکل‌های موجود در کتاب (های) لغات آن زمان استفاده شود - اگر چه نامی از هیچ کتاب لغتی برده نشده است.

با استفاده از حروف برجسته، بخش‌های مختلف این مفتاح از یکدیگر جدا شده‌اند. عباراتی مانند «هرکاه»، «واما» و غیر آن‌ها که با حروف برجسته مشخص شده‌اند، نمایشگر آغاز یک بخش متفاوت از مفتاح هستند.

به نظر می‌رسد کشف‌الآیات این قرآن نیز حداقل از یک نظر، جدید باشد؛ زیرا در انتهای کشف‌الآیات، خاتمة‌الکتابی وجود دارد که در آن، کاتب ضمن ارائه جملاتی تبلیغاتی درباره این کشف‌الآیات، به این نکته نیز اشاره کرده که در شماره‌گذاری این کشف‌الآیات از روش نوینی استفاده کرده است. بخشی از خاتمة‌الکتاب به شرح زیر است:

هو الله تعالی

بتوفیق الله و حسن تأییده این نسخه شریفه کشف‌الآیات در عشر ثانی شهر رمضان المعظم سنه ۱۳۱۳ شرف اختتام پذیرفت اگر چه از ابتدای بروز و ظهور باسمه در ایران تاکنون نسخ متعددی طبع نموده‌اند و هرکس بانی طبع قرآنی شده در آخر نسخه خود کمال تعریف و تمجید از تصحیح و تدقیق در مقابله و حسن خط نموده‌اند... با مزایای دیگر که بانی مخترع آن گردیده از جمله فواصل مابین اعداد را از عوض نقطه خط موسوم به پرائتر کشیده زیرا که غالباً نقطه [کلمه بعدی به دلیل قدیمی بودن نسخه، قابل خواندن نیست. نگارنده] اشتباه میشد...

آن گونه که از عبارات بالا برمی‌آید تهیه‌کننده کشف‌الآیات معتقد است که برای نخستین بار برای نشانه‌گذاری میان اعداد سوره‌ها، از پرائتر استفاده کرده و آن را نوعی

اختراع به شمار آورده است. نمونه‌ای از کشف‌الآیات که با استفاده از پراتنز تهیه شده در زیر آمده است:

عقب

و یعقوب دوم ۱۲۶

یعقوب حالت جری دوازدهم (۶) ۶۸

نوزدهم ۶

و یعقوب دوم ۱۳۰ سیم ۷۸

چهارم ۱۶۱ دوازدهم ۳۸

یعقوب حالت نصبی دوم ۱۲۷

یازدهم ۷۴

و یعقوب دوم ۱۳۴ ششم ۸۴ نوزدهم ۵۰

بیست و یکم ۷۲ بیست و نهم ۲۶

سی و هشتم ۴۵

در بخشی از کشف‌الآیات که در بالا نقل شده کلمه «یعقوب» به حالت جری، در سوره دوازدهم دارای دو مورد است که با پراتنز از هم جدا شده اند و در آیه ۶ سوره نوزدهم، دارای یک مورد است. از نشانه پراتنز در این کشف‌الآیات به فراوانی استفاده شده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بررسی کشف‌المطالب، کشف‌الآیات و جدول‌های دیگری که در این نسخه از قرآن نشان داده شده بیانگر این نکته است که سنت نمایه‌سازی در جوامع شرقی اسلامی از دیرباز وجود داشته است. اگر چه این نمایه‌ها که با نام‌های گوناگون ساخته می‌شده‌اند

عموماً برای قرآن و دیگر کتب مذهبی تهیه می‌شده‌اند، اما واقعیت آشکاری که نشان می‌دهند این است که در آن جا که علاقه‌مندی و اراده مطرح بوده - آن چنان که در مورد قرآن مطرح بوده - با دست خالی و بدون داشتن ساده‌ترین ابزارهای نمایه‌سازی، نمایه‌هایی چنین پیشرفته تهیه می‌شده است. اکنون با در نظر گرفتن این واقعیت که هنوز بسیاری از کتاب‌های چاپی فارسی دارای نمایه‌های معمولی انتهای کتاب نیز نیستند می‌توان پرسید که با توجه به گسترش پدیده نشر رومیزی که با استفاده از رایانه انجام می‌شود و امکاناتی مانند گزینه Find در نرم‌افزار واژه‌پرداز «ورد» یا معادل آن در واژه‌پردازهای دیگر، آیا نباید با الهام از پیشینیان، نمایه‌هایی پیشرفته برای هر کتاب ارائه داد؟

منابع

قرآن / به خط محمد صادق تویسرکانی. - تهران: مطبعه عبدالباقی بن احمد تفرشی، ۱۳۱۳ ق.

معین، محمد، فرهنگ فارسی. - تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲، ج. ۵